

S temi primeri in razlago sem nakazala semantično vrednost in obnašanje tako imenovanih izjavnih stavkov v gradivu Cankarjeve umetnosti. Ta kategorija pa je močno izražena tudi v drugih zvrsteh, zlasti v publicistiki in v jeziku vsakdanjega sporočanja.

Pomenska razlaga nam pomaga luščiti pomenske plasti sporočila in nas uči smotrno brati. S tovrstno razlago — seveda v luči novih spoznanj jezikoslovja — bo mogoče v šoli doseči smiseln cilj jezikovnega pouka, predstavo o delovanju jezikovnega sestava in o dinamiki pri izbiri jezikovnih sredstev in njihovih variant. Seveda s temi opozorili vprašanje stavčne semantike ni izčrpano in se bo nadaljevalo.

Stane Suhadolnik

SAZU v Ljubljani

KNJIŽNI JEZIK V VARIANTAH KRAIGHERJEVE ŠKOLJKE *

Alojz Kraigher je svoja dela rad predeloval. Nasploh je bil mnenja, da bi moral »vsak pisatelj svoja dela čim več popravljati«. Dramo Školjka je v celoti predelal trikrat, delno pa večkrat. Če pravimo »predelal«, ne mislimo pri tem na kakšne nebitvene, recimo pravopisne popravke, ampak na temeljite spremembe, ki zadevajo idejo, zgradbo, obseg in jezik drame. Literarnozgodovinski opis predelav Školjke prikazujejo Moravčeve opombe k 1. knjigi Kraigherjevega Zbranega dela (iz njih bomo povzeli ustrezne podatke), oris jezika pa bodi naša naloga. Oglejmo si torej tri variante Školjke.

Prva varianta je nastajala nekako deset let in je izšla leta 1911. Ta varianta (oblikoval jo je tridesetletni avtor) ima stilno-jezikovne opore na eni strani v moderni kot celoti, posebej v Cankarju, na drugi strani pa v Pleteršnikovem slovarju 1895, v Levčevem pravopisu 1899 in Janežič-Sketovih slovnica 1894⁷, 1900⁸, 1906⁹ ter v začetnih Breznikovih razpravah. Drugo izdajo je pripravil po prvi svetovni vojni in nosi v knjižni objavi letnico 1923. Ta varianta (takrat je imel Kraigher petinštirideset let) je nastala potem, ko so bile objavljene že številne analize knjižnega jezika, po izidu prvih slovenskih antibarbarusov in Breznikovega pravopisa 1920. Tretja varianta je spet rezultat daljše dobe in ima v tipkopisu, pripravljenem za tiskarno, letnico 1958. Ta, zadnja varianta osemdesetletnega avtorja se je porajala v času jezikovnega vrenja po drugi svetovni vojni, znižanja jezikovne kulture, pa tudi zavzetega prizadevanja za ljudskost knjižnega jezika oziroma v času znova umirjajočega se knjižnega jezika pod vplivom Slovenskega pravopisa 1950. Ker je med prvo in zadnjo formulacijo

* Referat, prebran na zborovanju slavistov v Postojni, 2. oktobra 1975.

Školjke več kot pol stoletja, to je čas dveh, treh generacij, in s tem dokaj različnih pogledov na knjižni jezik, bo bolj kot statičen oris jezika v Školjki zanimiva diahrona jezikovna primerjava treh njenih variant, saj je pričakovati, da se bo pri tem pokazalo, koliko se posameznik zaveda jezikovnega fenomena v svojem času in kako nanj zavestno ali podzavestno reagira. Posredno bomo poskusili odgovoriti tudi na ugibanja, ali je pisatelj s predelavami dramo izboljšal ali ne.

Medtem ko so bila oziroma so še mnenja o literarni vrednosti Školjke precej različna, so si dosedanja mnenja o njenem jeziku nekako bližja. Cankar, kot je znano, je dvakrat zapisal, da ni v Školjki »ne besede odveč, ne premalo«. Kelemina je očital avtorju »ne posebno tekočo dikcijo«. Kristanu je bil dialog »preveč razblinjen«. Joso Jurkovič je menil, da je »v jeziku, ki je sicer krepak in plastičen... preveč nepotrebnih tujk«. Anonimni kritik v časopisu Gorica je dejal, da »v izrazih avtor ni izbirčen... zato bo žaljeno uho morskaterere žene«. Govekarju se je zdel »dialog živ, mestoma duhovit, celo prebogati globokih aforizmov«. Vladimir Kralj, ki je ocenjeval Školjko že s časovno distanco, je imenoval Školjko prvo meščansko dramo in jo je jezikovno takole označil: »Govor Školjke... je moral veljati ob izidu... za vzor gladke in razborite meščanske konverzacije... Po formalni strani je to jezik ljudi z akademsko izobrazbo... po mokantnem, lahko frivolnem tonu... pa je značilna debatna konverzacija naše vseučiliške mladine po fin de siècle«. Tudi Mahnič je delo izrazilo konverzacijsko; v njem je »hinavsko uglajen govor s pravcatim besednjakom tujk, ki se pogosto sprevrže v naturalistično brezobzirno razračunavanje v vulgarnem žargonu«. Moravec pa govori v prej omenjenih opombah o posluhu, ki da ga je imel Kraigher ob predelavi za »takrat pri nas še ne prav oblikovano meščansko salonsko konverzacijo«. Skratka, po mnenju večine kritikov je v drami ujeta živa meščansko-izobraženska govorica iz začetka dvajsetega stoletja.

Školjka predstavlja v slovenski literaturi novost, a ne toliko zaradi slikanja meščansko-malomeščanskega okolja, kolikor zaradi svojega izpovednega medija. Značilna je zlasti v dveh pogledih: njen jezik je v osnovi bolj naslonjen na dotedanji pisani knjižni jezik, kot je bil jezik drugih modernistov (le-ti so se vrnili k ljudskemu, to je govorjenemu kmečkemu jeziku), po drugi strani pa je zelo prepleten z jezikovnimi elementi, kakršne so uporabljali v prostem govoru tedanji izobraženci. Med značilnosti jezika, ki so se bolj ali manj ohranile skozi vse predelave, spadajo: 1) Melodija govora je nemirna, stavčni poudarek je pogosto na nepričakovanem mestu; označen je celo z razprtim tiskom. Dialog je razsekan, poln miselnih preskokov in zamolkov, podprtih z neobičajno množico ločil, zlasti pomišljajev in treh pik, ter njihovih kombinacij. Čeprav so imeli Kraigher sam, Koblar in za njima drugi kritiki Školjko bolj za knjižno kot odrsko delo, je očitno, da je bila napisana pod akustičnim vtisom in da je bila namenjena avditoriju. 2) V besedilo je vtkanih precej citatov, deloma iz evropske klasike, deloma iz sočasne, zlasti slovenske literature (Cankar, Župančič, Jerajeva), v njem je precej citatnih rekov in fraz (*clara pacta, boni amici*; *Alte Liebe rostet nicht*; *e tutti quanti*) ter imen (*Suzana*; *Cléo de Mérode*, *Malthus*). 3) Jezik učinkuje knjižno zaradi dobršne mere slovanskih izposojenk, ki so bile v času, ko je Školjka nastajala, sicer še last izobražencev, v leposlovju pa so

se začele izgubljeni (*diven, stas, tolovaj, šetati, izmiriti, širom, čudom, vsled, nego*). Sem spada tudi pogosta, a navadno nemotivirana raba predpreteklega časa in raba posameznih izrazov, prevzetih najbrž iz knjig: števniki tipa *edenin-dvajset*, vzročni veznik *čemu*, prilastkovni, vzročni in primerjalni *ki*, vzročni priredni *ker* ali pa osebni zaimki z identifikacijsko ponovitvijo ob sebi. Npr.: *Molči, ki si se pregrešil nad svojim bratom. — Tiho je bilo moje veselje, ker prevelik je bil moj strah. — O, ga ne poznate Boga nad seboj.* V nasprotju s tem ima Školjka razmeroma malo izvirne metaforike, čistih knjižnih sredstev ali na novo narejenih besed (*brezgrešen, vrtoglavež, milostipoln, okopati se v jasnini, sanjati srečo*). Prav tako malo je narečnih posebnosti in še te niso z istega področja (*pasjon, klošč*). Gorenjskega dialektizma, ki bi lahko podprl lokalizacijo zgodbe v bližino *Nakla*, kot pravi avtor, ni nobenega. Najbolj knjižno je prvo dejanje, zlasti zaradi liričnosti v dvogovoru Maksa in Pepine. 4) Zelo veliko pa je pogovornih, žargonskih, ekspresivnih in sploh označenih jezikovnih sredstev, med katerimi prevladujejo nemško-italijanske izposojenke, kalki in polcitatni izrazi: *cartkan, skrokan, maminka, izgledati, nakuriti, budaliti, špas, parkrat, magari, predno, ravno, radi*; potem *izhajati brez koga, biti kvit, vreči ven, popihati jo, rezati obraze, je imela priti, nič takega, v kolikor, ne pridi, se sliši korake*; ali pa *möbel, sechzehnder, šantan* ipd. Med ta sredstva spadajo tudi tujke. Školjka kaže ne le obseg, marveč tudi globino, do katere so v slovenski jezik prodrle tujke v začetku dvajsetega stoletja, čeprav bi sicer potrdilo za to zaman iskali po tedanjih slovarjih, slovnica in podobnih jezikovnih delih. Ta so sicer omenjala t. im. ljudske izposojenke in jih omejevala na preprosto govorico oz. tako pisanje, glede novejših izposojenk, to je tujk, pa se je razpravljalo v glavnem le, ali naj se pišejo v izvorni obliki, kot sta hotela Pleteršnik in Levec, ali fonetično, kot je predlagal Škrabec. Zato je bila Breznikova ugotovitev leta 1907, češ da »v današnjem času ne zna že nihče več v domačem jeziku govoriti«, tembolj presenetljiva. A Školjka to dejstvo neizpodbitno potrjuje. Z množico tujk je Kraigher lahko zanesljivo poustvaril meščansko-izobražensko ozračje svoje dobe. Take besede so: *oficijelen, nesiguren, perverzen, imponirati, ženirati se, renomirati, markirati, prostituirati se, bojkot, teater, emancipacija, sarkazem, profesija, patronanca, reparatura, periodiciteta* ipd. Torej ni dvoma, da je imel Breznik leta 1917 v mislih zlasti Kraigherja, ko je spet opozoril na širjenje tujk: »Tudi v realnem umetniškem jeziku je treba za tujke neke idealne meje, preko katere ne bi smel noben pisatelj.« Nizkih, vulgarnih izrazov pa, o katerih tudi govorijo kritiki, v Školjki ni (morda je najbolj opazna beseda *prasec*), če sodimo seveda po sedanjih kriterijih.

Kljub naštetim heterogenim sestavinam je prva varianta Školjke najbolj enotna. Besedni red je tu naraven, besedilo je prepojeno s prej nakazanimi govornimi elementi, pa še s tistimi posebnostmi, kot je pleonastična raba osebnih in svojilnih zaimkov, stava enklitika na začetek stavka ali raba nedoločnih pridevniških oblik pred zaimki. Nosilci drame so karakterizirani z besedami in frazami, ki bi jih v resničnem življenju dejansko govorili. V tem jeziku pa se je, razumljivo, najbolj čutil nemški pritisk. V času nastajanja drame je imela nemščina na slovenske izobražence tak vpliv, da so morali vsi tisti, ki niso bili najtesneje zrastle z ljudskim jezikom, pravzaprav v mislih prevajati iz nemščine. Dokaz za to so Janežič-Sketove slovnice, saj so učile slovensko skladnjo z latinskimi in nemškimi zgledi. Primerjajmo tudi pojasnilo, ki ga je dal v drami

Podboj sobesednici Olgi: za blodilkami — to je nemški »Irrlicht«, milostiva, če vam je beseda morda tujca.

O drugi izdaji Školjke je avtor dejal, da je njeno besedilo predvsem »črtal, črtal« in »malenkostno popravljajl«. Res je, da je drama v tej izdaji kar za tretjino krajša, res pa je tudi, da je stilno-jezikovno tako predelana, da je komaj kakšna replika enaka prejšnji. Najbolj opazni so posegi v besedni red, vendar so večinoma ponesrečeni. Breznik se je leta 1918 že drugič lotil besednega reda in tokrat odkril njegove zakonitosti. Zavrnil je poenostavljeno Levstikovo trditev, češ da je postavljanje glagola na konec stavka prevzeto iz nemščine, in poudaril, da je razvrščanje besed v določenem stavku odvisno od tega, kaj vsebuje predhodni stavek, ali se torej misel nadaljuje in razvija ali pa se začinja nova. Kraigher teh trditev, če jih je seveda poznal, ni dobro razumel. Tako je npr. pravilen samostojni stavek *Kako se sedaj obrne ta pravda?* spremenil v *Kako se zdaj ta pravda obrne?* Ali: odvisni stavek v podredju *Meni je ostal popolnoma vtisk, da sva se poročila v cirkusu* je spremenil v *da sva se v cirkusu poročila*. Sicer pa je Breznik Kraigherja v svojih delih celo direktno citiral (npr. ko je obravnaval romansko stavo prilastkovnih stavčnih členov) in ga tako vsaj posredno spodbudil k splošni jezikovni analizi besedila Školjke. Pri tem je pisatelj obrnil pozornost zlasti na označene besede: opuščal je stavke, v katerih so bile rabljene tujke in pogovorne besede, ali pa je le-te nadomeščal z nevtralnimi izrazi. Naj samo nakažemo smeri in vrste sprememb: *krasen — lep, cipelice — čeveljčki, magari — četudi, špas — prav zabavno, enkrat — nekdaj, do tu — do tod, je glavno — je poglavitno, ne pusti — ne dovoli, izgledati briljantno — biti v najlepšem razcvetu; se je zavedla — zavedela, spremenjen — izpremenjen, najboljše — najbolje, gospodine — gospod, razgretih lic — z razgretimi lici, raz mene — z mene, na uslugo — klanjam se, imeti na sumu — sumničiti, da imam dokaze — ko bi imel dokaze, slišati natančevanje — slišati o natančevanjih, pismo na komija — pismo komiju, se ne more ničesar očitati — ni kaj očitati, se mi gre za življenje — mi gre za življenje; jaz sem bil blazen — bil sem blazen, to je prišlo kakor lavina — prišlo je kakor lavina ipd. Pod zunanji, vendar že nekoliko zapoznelimi vplivi so nastale tudi takele korekture: *raje — rajša, začudeno pogleda — začudena pogleda, celo mesto — vse mesto, propad — prepad, ter — in, kakor — kot*. Ob tej priliki je Kraigher zavrgel očitne Cankarjeve značilnosti: *čemu — zakaj, računiti, prisluškanje — prisluškovanje*. Končno je opaziti, kako je Kraigher skušal pravopisno posodobiti tekst, zlasti glede vejice, medtem ko je bil pri prvi izdaji pravopisno bolj nedosleden oz. neinformiran (*čustvo/čuvstvo, žganjci, lymphatičen*; zev zaprt ali odprt). Odvisnovprašalni oziroma železni stavki pa so še ohranili vprašaj oz. klicaj na koncu. Nekateri popravki nakazujejo tudi obratne tendence: *družega — družega, zamakniti — zamekniti, kljub — vkljub, uspeh — vspeh, namestu, gospodstvo* ipd. Sem sodijo še nove postavitve stavkov v predpretekli čas oz. v pretekli pogojnik. Iz tega bi se dalo sklepati, da so bili jezikovni popravki v drugi izdaji Školjke zares prehitro opravljeni ali pa je posegel vanje kdo drug.*

O tretji varianti je mogoče na kratko reči, da se je idejno, formalno in stilno približala prvi varianti, jezikovno pa naslonila na teorijo t. im. ljudskega knjižnega jezika. Kraigher je pri tem izločil vse, kar je ostalo nenevtralnih sredstev

iz druge variante, če jih je le opazil oziroma za take prepoznal: *nervozen — živčen, tajnost — skrivnost, menežarija — živalski vrt, zahtevati — pričakovati, ženirati se — biti nerodno, itak — že tako, radi — zaradi, nego — kakor, ni za govoriti — ni govoriti*. Zamenjal je tudi veliko nevtralnih izrazov, bodisi da je o njihovi neprimernosti kje bral bodisi da se je sam kontroliral ob kmečkem jeziku: *slučaj — primer oz. naključje, vedno — zmerom, nekdanj — nekoč, zopet — spet, ker ne gre — ker ni prav*. Boječ se očitka neljudskosti, je še z roko popravljal tiskarniški tipkopis, npr. *dvigniti — vzdigniti*. Pravopisni, narodnostni in idejni kriteriji so mu postali pomembnejši od umetniških in estetskih. Nemški rek iz prve variante *Alte Liebe rostet nicht* je prevedel; namesto žive žargonske *stare bajte* je zapisal *stara hiša*. Polvikanje v stavkih *gospa, nenadomestljiva ste in ne skušajte biti galanten*, ki predstavlja verjetno eno prvih registracij zanimive sintaktične novosti v sodobnem jeziku, je prikrojil po togih slovničnih pravilih v *nenadomestljivi ste oz. galantni*. Posamezne prislove, izpeljane iz besede *bog* je zamenjal z *kdovekam, kdovekdaj* ipd. S takimi in podobnimi popravki pa je vzel drami izvirne značilnosti; postala je sicer bolj knjižno uglajena, a tudi brezbarvna. Namesto da bi popravki bolj uskladili dejanje, čas in okolje v drami z jezikom, njihovim nosilcem, so povzročili nasprotno.

Ko za povzetek še enkrat pogledamo Školjko kot celoto, se nam vsili še ena, morda nekoliko drzna misel: tudi Kraigher sam je bil otrok svojega časa. Slovenskega jezika si ni pridobil, kakor njegovi vrstniki, na vasi, od preprostih ljudi. Naučil se ga je v nekoliko drugačnem okolju, in namesto da bi ga to vodilo pri ustvarjanju, ga je očitno motilo. Zato je svoja dela spreminjal oz. — tako je mislil — izpopolnjeval. Pri tem ni uspel, kot je, recimo, Meško, ker se ni mogel opreti ne na narečje ne na trdno znanje knjižnega jezika. Oboje je namreč skušal nadomestiti z zasledovanjem razvoja knjižnega jezika in z aplikacijo aktualističnih jezikovnih idej na svoje delo, ne da bi se zavedal nevarnosti takih posegov. Tako se mu je dogajalo, da je istovrstna jezikovna vprašanja reševal v nasprotujočih si smereh: *lani* je spremenil v *lansko leto, včeraj zvečer* pa v *sinoči*. Ali, ko je ugotovil, da je *skodelica* izposojenka iz italijanščine, jo je nadomestil s — *šalčko*. Analiza kaže tudi, da se je Kraigher pravzaprav težko izražal in da pogosto ni mogel najti zadovoljujoče oblike določeni misli. Npr.: *Zaloputnila so vrata — Vrata sem zaloputnila — Zaloputnila sem vrata*. Ali: *Je sladkor že v kavi? — Ali je sladkor že v kavi? — Ali je že sladkana kava? To je tista krivica — To je ona krivica — A za to krivico zaslužite, da itd.* Ali pa: *Saj to je vurst — Saj ni nič na tem — Saj ni nič za to*. In celo: *Morda se pri tebi izbuba turistinja — Morda se pa ti izbubaš v turistinjo — Morda se pa iz tebe izbuba turistinja*. Kar občudovanja vredno je Kraigherjevo prizadevanje, kako bi našel najprimernejši stavek za trgovskega vajenca, ki mu je kot edina družbeno nižje stoječa oseba v drami dajal dejansko možnost za individualno karakterizacijo: *Gospod je prosil, če bi hotela priti milostiva za trenotek v pisarno — Gospod vas prosi, da bi prišli za kratek čas v pisarno — Gospod vas prosi, da bi se potrudili za kratek čas v pisarno*.

Kljub nakazanim pomanjkljivostim in nedoslednostim (delno pa tudi zaradi njih, saj omogočajo med drugim študij zgodnje faze pogovornega jezika) ima Školjka stilno-jezikovne kvalitete, opisane in poudarjene v referatu, ki jo uvrščajo med klasična dela slovenske književnosti.